

Враховуючи актуальність прогресуючої тенденції оновлення сучасної системи дошкільної освіти, ми зупинилися на її історико-педагогічному аспекті. Вибір теми зумовлено тим, що знання про минуле дошкільного сільського середовища є, безумовно, джерелом розвитку сучасного українського дошкілля і спонукає нас до нових міркувань, нових умовиводів, наукового дискурсу щодо історії дошкільної педагогіки і зокрема розвитку дошкільних закладів сільської місцевості України у період з 1945 по 1991 роки. Добираючи джерела, ми намагалися оптимально охопити найбільш істотні факти у їх конкретності та обґрунтувати способи роботи над ними з метою отримання науково фактичного історико-педагогічного знання.

Історія дошкільної системи освіти тісно пов'язана із сьогоденням і перспективами її розвитку, “бо висвітлює минуле з позиції нинішнього дня” і узагальнити історіографічні надбання досліджуваної нами проблеми – розвиток дошкільних закладів сільської місцевості України спробуємо спираючись на тлумачення О. Сухомлинської: “Історик педагогіки ..., уникаючи будь-яких форм догматизму, повинен неупереджено й об'єктивно розкрити і пояснити минуле освіти й педагогічної думки та крізь призму особливостей сучасності спонукати до конструктивних змін в освіті й вихованні” [15, с. 35].

Короткий нарис становлення і розвитку освітніх закладів, педагогічної думки України в ХХ ст. розкрито у навчальних посібниках Г. Лузан, В. Васюк, С. Радул. Для теоретичного осмислення обраної нами теми, шляхів її дослідження були проаналізовані наукові праці в галузі теорії та історії освіти, педагогічної думки, історіографії та джерелознавства О. Адаменко, С. Гончаренка, Н. Гупана, Н. Дічек, А. Санцевич, О. Сухомлинської та ін.

Метою нашої публікації є аналіз автентичних джерел про стан і розвиток дошкільних закладів сільської місцевості України у історико-педагогічному просторі 1945-1991 років, визначення хронології регулятивної

державної політики правового забезпечення розвитку сільських дошкільних закладів у період з 1947 по 1959 роки.

Найбільшу групу джерел дослідження склали так звані “автентичні” матеріали – справжні, дійсні, правильні, такі, що ґрунтуються на першоджерелі [2, с. 5]. Зупинимося на короткій загальній характеристиці таких першоджерел нашого дослідження, як брошури, книги, підручники, посібники, фахові видання та наукові роботи надруковані та захищені у вищезазначений період.

Окремі аспекти проблеми розвитку дошкільних закладів у сільській місцевості України знайшли часткове відображення у дисертації Н. І. Біденко “Развитие детских дошкольных учреждений Украинской ССР в 70-е годы” (1987 р.), що розкриває стан дошкільних закладів, розвиток їх мережі та питання підготовки спеціалістів до роботи в них у 70-ті роки ХХ ст. Акцентовано увагу на рішенні проблеми навчання шестирічок, на змінах, що відбувалися в навчальному процесі дошкільних закладів в семидесяті роки, організації навчально-виховної роботи щодо розвитку ігрової та трудової діяльності дітей дошкільного віку [1]. Актуальність теми дисертації визначалася роллю, яка належала дошкільним закладам у радянському суспільстві – сприяння удосконаленню комуністичного виховання дошкільників, створення умов для вивільнення жінки від турбот по догляду за дітьми, підвищенню матеріального благополуччя сімей, оскільки, мати отримувала можливість, працюючи, поповнювати сімейний бюджет. Хронологічні рамки охопили період 70-х років ХХ ст., які характеризувалися швидкими темпами розвитку мережі дошкільних закладів взагалі, і в сільській місцевості зокрема. У роботі показана динаміка розвитку дошкільних закладів України, охоплення дошкільників суспільним вихованням на Україні в цілому і по окремих областях, проаналізована програма виховання у дитячому садку.

Проте, ми поділяємо думку Т. Б. Слободянюк, що у цьому та інших дослідженнях радянського періоду інтерпретація фактів представлялися “у

контексті ідеологічної парадигми і тому не могли забезпечити об'єктивного висвітлення історичного поступу справи дошкільного виховання” [14].

Своєрідний підсумок розвитку радянської психолого-педагогічної науки про виховання дітей в умовах суспільних дошкільних закладів зроблено у колективній монографії “Основы дошкольной педагогики” (под ред. А. В. Запорожца, Т. А. Марковой) (1980). Тут зазначається, що найбільшого розповсюдження дістали на кінець 70-х років ясла-садки – створений у 1959 році новий тип дошкільного закладу. В них виховується 60% дітей, охоплених суспільним вихованням. Указано тенденції збільшення кількості дошкільних закладів у країні і чисельності дітей в постійних і сезонних дошкільних закладах та дитячих майданчиках. За прикладом передових колгоспів в країні повсюди розгортається будівництво дошкільних закладів у сільській місцевості [10, с. 9].

У книжці “Ростуть щасливими They grow happy” (Упорядник Т. С. Журбицька) розповідається про здійснення в Українській РСР гармонійного розвитку дітей у дошкільних закладах, їх виховання, охорону і зміцнення здоров'я, прищеплення елементарних навичок і любові до праці та підготовку дітей до школи. Розкрито соціальну функцію дошкільних закладів – сприяння здійсненню права жінки на працю, на участь у суспільному житті. “Діти повинні бути щасливими”, - так записано у Декларації прав Дитини, прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН у 1959 році. Документ стверджує право кожного хлопчика і дівчинки планети на захист і допомогу, навчання і виховання, на повноцінний розвиток. Вважалося, що під керівництвом Комуністичної партії до 1983 року було створено досконалу, завершену систему охорони материнства і дитинства, освіти і виховання наймолодших громадян. Щоб забезпечити належний фізичний і духовний розвиток дошкільників, створено справжню “дитячу індустрію” - конвеєрів швейних, взуттєвих, меблевих фабрик та інших спеціалізованих підприємств республіки сходили одяг, взуття, іграшки (до 3 тисяч найменувань у рік), фізкультурне та медичне обладнання, продукти дитячого харчування.

Яскрава і переконлива любов соціалістичного суспільства до юної зміни знаходить своє втілення в широкому розвитку мережі дитячих дошкільних закладів. До послуг замовника 180 різних модифікацій проектів чудових палаців для міст і сіл з урахуванням усіх педагогічних і гігієнічних вимог та побажань батьків, проектів, що найоригінальніше вписуються в природне середовище, відповідає кліматичним умовам, профілю закладу. Світлі, чепурні будівлі із затишними груповими і спальними кімнатами, просторими залами, стадіонами і басейнами, з ігровими майданчиками, що потопають у квітах і зелені дерев – такі сучасні дошкільні заклади початку 80-х років. Під надійною опікою 186 тисяч наставників, що мають спеціальну педагогічну освіту у постійнодіючих і сезонних дошкільних закладах республіки зростають і виховуються 2,6 мільйона хлопчиків і дівчаток (в СРСР з 20 мільйонами дітей працює майже мільйон вихователів). Лише будівництво та обладнання одного місця в яслах-садку коштує в середньому півтори тисячі карбованців, а вартість утримання дитини в дитячому закладі протягом року – майже 400 карбованців. Батьки компенсують лише 5-8 частину цієї суми, залежно від свого заробітку, решту беруть на себе держава і профспілкова організація. Багатодітні сім'ї від плати за утримання звільнялися зовсім [12, с. 4-8]. Брошура містить фото з короткими статистичними даними про те, що “у колгоспах і радгоспах республіки працює майже 11 тисяч стаціонарних дошкільних закладів, в яких виховується близько 510 тисяч дітей” [12, с. 59].

У хрестоматії з історії радянської дошкільної педагогіки серед документів по народній освіті знаходимо тільки витяг з Положення про колгоспний дитячий садок [7, с. 257-258].

Методичне керівництво роботою в дошкільних закладах села покладалося на Міністерство освіти. Тому розвиток і удосконалення суспільного виховання дітей дошкільного віку в сільській місцевості повинно було завжди знаходитися у центрі уваги органів народної освіти. Так, у книзі О. А. Фролової “Инспектирование детского сада” розкрито завдання інспектора по дошкільному вихованню районного, міського, обласного

відділів народної освіти та його функції щодо керівництва суспільним дошкільним вихованням. Звернена увага на специфіку роботи дошкільних закладів у сільській місцевості і відповідно на здійснення контролю за їх діяльністю [16].

А у книзі В. О. Калмикової “Руководство общественным дошкольным воспитание в районе” дано конкретні рекомендації, як і з ким вирішувати питання розвитку, розміщення мережі сільських дошкільних закладів, комплектування їх дітьми і кадрами, організації харчування і оздоровлення, навчально-виховної роботи [8].

Посібник для вихователя, що вийшов у 1973 році “Сельский детский сад” (под ред. Р. А. Курбатовой и Т. А. Марковой) (1973) містить практичні рекомендації, як краще організувати життя і навчально-виховну роботу в дитячому садку з урахуванням специфіки сільської місцевості. Створюючи цей посібник, автори намагалися вирішити і інше завдання – допомогти вихователю виконати вимоги сучасної програми виховання [13].

Методику навчально-виховної роботи в сезонних дошкільних закладах села, орієнтовні заняття по кожному виду дитячої діяльності, поради керівникам колгоспів і радгоспів по організації цього виду дошкільного закладу викладено у посібнику “Воспитание детей в сезонных дошкольных учреждениях” (под ред. О. И. Соловьевой, А. Ф. Говорковой) (1977). Автори звернули особливу увагу на виконання “Програми виховання у дитячому садку”. У зв'язку з тим, що період з весни до середини осені (приблизно) є в основному оздоровчим – заняття навчального характеру займають менше місця, більше часу відводиться прогулянкам, різноманітним іграм, трудовій діяльності (для старших дошкільників), тому об'єм програмового матеріалу має бути скорочений. Для дітей же, що проживають у сільській місцевості, велике значення набуває ознайомлення з найближчим оточенням: з працею колгоспників на полях, плантаціях, фермах, пасіках і т. д., з природою місцевого краю [6].

Посібник “Воспитание детей в сезонных дошкольных учреждениях” (под ред. А. Ф. Говорковой, Н. И. Кузиной) (1981) є другим виданням, виправленим і доповненим, у якому викладено зміст навчально-виховної роботи за всіма віковими групами, подано конспекти занять, проведення екскурсій, ігор та дозвілля дітей; рекомендації керівникам колгоспів і радгоспів з організації сезонних дошкільних закладів. Оскільки книга орієнтована на установи з різновіковими групами, її рекомендовано було також використовувати працівниками малокомплектних дошкільних закладів села [5]. Варто уточнити, що віковими групами у сезонних і малокомплектних дошкільних закладах вважалися: група дітей віком від 3 міс. до 2-2,5 лет, група дітей від 2-2,5 до 5 років та група дітей від 5 до 7 років.

У відповідності з реформою загальноосвітньої і професійної школи у третьому виданні посібника “Воспитание детей в сезонных дошкольных учреждениях” (под ред. А. Ф. Говорковой, Н. И. Кузиной) (1988) автори приділили велику увагу питанням трудового і морального виховання, підготовки дітей до школи [4].

Першою в новій серії посібників для дошкільних працівників села стала книга “Организация работы сельского детского сада” (под ред. Р. А. Курбатовой) (1988) [9]. У ній працівники сільських дошкільних закладів СРСР отримали чіткі методичні інструкції, настанови, поради з різних питань роботи – адміністративно-господарської, навчально-виховної.

Книга “Воспитание детей в дошкольных учреждениях села (в условиях разновозрастной группы)” (Под ред. Р. А. Курбатовой) (1989) продовжила цикл посібників, що відображали роботу сільського дитячого садка. Укладачі відібрали матеріал, враховуючи особливості виховання і навчання дітей в умовах сільського дитячого садка, тих проблем, які менше розкриті у педагогічній літературі та опираючись на думку і побажання спеціалістів, що працюють у дошкільних закладах села. Зміст книги охоплює питання розвитку спілкування, ігрової діяльності, трудового, фізичного і морального

виховання дітей у різновікових групах сільського дитячого садка. У розділі “Трудове виховання дошкільників” читач вперше отримав розгорнуті рекомендації і приблизний план роботи поза занять на місяць. Події, що сталися на Чорнобильській АЕС загострили питання охорони навколишнього середовища. У зв’язку з цим набула актуальності проблема екологічного виховання маленьких громадян. Значення, основні умови і методика організації цієї роботи детально описані у розділі “Екологічний підхід у вихованні дошкільників” [3].

Тож, розглянуті нами посібники з адресною направленістю працівникам сільських дошкільних закладів мали на меті надати їм допомогу щодо звірення своєї роботи з рівнем завдань, засобів і методів, що ставила перед ними держава, визначити перспективи і намітити плани подальшого розвитку системи суспільного дошкільного виховання на селі.

Оптимальну інформацію про історико-педагогічний процес розвитку сільських дошкільних закладів України у період з 1945 по 1991 роки, на наш погляд, акумульовано у продуктах людської діяльності – довідках, доповідних записках, інформаціях, звітах, матеріалах перевірок та ін., що зберігаються у архівах країни. Архівний корпус документів з Державного архіву Житомирської області (ф. Р-2969, ф. 631, ф. 855, ф. 895, ф. 1150), Державного архіву Сумської області (ф. 3370, ф. 3552), Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ф. 166, ф. 342, ф. Р-4906, ф. Р-5111) надав можливість розширити рамки висвітлення порушеної нами проблеми, підтвердити чи спростувати реальні можливості, явища та факти розвитку дошкільних закладів на селі. Процес поступового розкриття інформаційного потенціалу джерел обласних архівів дозволив залучити до наукового обігу нові, не відкриті, історичні факти, знання і узагальнення про специфіку, зміст, форми роботи у дошкільних закладах сільської місцевості України.

Нами проаналізовано та узагальнено основні директивно-нормативні документи, інструктивні матеріали для працівників народної освіти, згідно

яких працівники навчальних закладів керувалися у практичній роботі – постанови уряду й партії, накази, розпорядження та інструктивні матеріали Міністерства освіти УРСР, вміщені у Збірнику наказів та розпоряджень (інструкцій) Міністерства освіти Української РСР (1947-1991). Постанови уряду СРСР та УРСР, КПСР, КПУ, накази, розпорядження, листи, надали можливість визначити особливості державної політики щодо розвитку суспільного дошкільного виховання на селі. Окремим розділом подавалися матеріали, які вийшли у світ протягом 1941-1946 років і не втратили свого значення. Це допомогло нам окреслити хронологічні межі дослідження.

У ході роботи з'ясувалося, що нормативно-правова база визначала як організаційно-педагогічні, так і санітарно-гігієнічні, медичні основи діяльності сільських дошкільних закладів. Ми визначили хронологію регулятивної державної політики правового забезпечення розвитку сільських дошкільних закладів у період з 1947 по 1959 роки. Перелік управлінських рішень Міністерства освіти УРСР про організацію дошкільних закладів у селах України представлено у *табл. 1*.

Таблиця 1.

Перелік управлінських рішень Міністерства освіти УРСР про організацію дошкільних закладів у селах України

Рік	Вид управлінського рішення	Назва
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
1947	Наказ № 1254 від 15 травня 1947 р.	Про заходи по оздоровленню дітей влітку 1947 року
1948	Наказ № 371 від 8 березня 1948 р.	Про організацію в 1948 році сезонних дошкільних майданчиків у колгоспах, радгоспах та при сільських Радах УРСР
1949	Наказ № 426 від 24 березня 1949 р.	Про організацію сезонних дошкільних майданчиків у колгоспах, радгоспах та при сільських Радах УРСР у 1949 році
1950	Наказ № 373/209/191 від 6 квітня 1950 р.	Про організацію в 1950 році сезонних дитячих ясел і дошкільних майданчиків у

		колгоспах Української РСР
1951	Наказ № 106 від 5 березня 1951 р.	Про організацію в 1951 році сезонних дошкільних майданчиків у колгоспах і радгоспах Української РСР
1952	Наказ № 92 від 21 лютого 1952 р.	Про організацію в 1952 році сезонних дитячих установ для дітей дошкільного віку в колгоспах Української РСР
1953	-	-
1954	-	-
1955	Наказ № 41 від 8 лютого 1955 р.	Про організацію в 1955 році дитячих установ у колгоспах Української РСР
1956	Наказ № 179 від 19 квітня 1956 р.	Про заходи по організації дитячих установ у колгоспах УРСР та оздоровленню дітей влітку 1956 року
1957	Наказ № 213 від 9 травня 1957 р.	По організації дитячих установ у колгоспах республіки
1958	Наказ № 60 від 15 травня 1958 р.	Про оздоровлення дітей влітку 1958 року
1959	Вказівки Міністерства освіти УРСР (березень) 1959 р.	Про організацію дитячих закладів у колгоспах Української РСР у 1959 році

Така інформація дає нам можливість проаналізувати організацію дошкільних закладів у колгоспах і радгоспах республіки та дійти висновку, що на прийняття і виконання певних рішень впливали політичні, економічні, соціальні чинники. Накази, що видавалися у квітні, травні, залишали мало часу для якісної підготовки відкриття дошкільних закладів. У 1952 та 1953 такі накази і зовсім не були видані.

Як зазначав В. Шульгін, державна влада в цілому, іншими словами, панівний клас мають у руках цілу систему впливів, великий і складний апарат. “Навчає і виховує не тільки відділ народної освіти з усіма його культурно-просвітницькими установами, а вчить, виховує вся державна влада в цілому, систематично, щохвилини через свій апарат, через свої установи. Чому ж і як? Друк – провідник їх планів, один із засобів здійснення їх цілей. Втягнути найширшу масу не тільки, щоб вона читала, а й у те, щоб вона

писала. Кожна газета, кожен журнал – організатор, він підтягує до себе широку масу, він вчить її спостерігати, оцінювати навколишнє, вчить робити правильні висновки, приймаючи або відкидаючи замітки, статті, матеріали, роблячи вказівки, даючи поради, допомагаючи. Друк вчить своїм матеріалом, змістом статей, заміток. Ніякого іншого способу швидко підняти господарство немає” [17, с. 474-482].

Педагогічна преса та фахові видання є важливим літописом подій і звершень в області дошкільного виховання і без знання зафіксованих періодикою фактів, даних і узагальнень не може бути осмислений характер певного історичного періоду, глибоко досліджена наукова проблема розвитку дошкільних закладів у сільській місцевості України. Окрім того, у педагогічній періодиці акумульовано досвід ряду поколінь радянських, українських та зарубіжних педагогів. За кількістю проаналізованих документів серед комплексу джерел значне місце займають статті з науково-педагогічного журналу Міністерства освіти УРСР “Дошкільне виховання”, перший номер якого після тривалої перерви вийшов у травні 1951 року. “Педагогічна громадськість Радянської України давно вже відчула гостру потребу в такому друкованому органі. Саме такий журнал дасть можливість узагальнити багатющий досвід дошкільних працівників, поширювати цей досвід на всю мережу дошкільних установ, що так буйно зросла за останні роки” [11].

Аналізуючи періодичні видання ми отримали можливість досягти дуже широкого охоплення проблемних питань і отримати цінні результати щодо змін у навчально-виховній, організаційно-адміністративній роботі сільських дошкільних закладів. Виявилось, що характерним для публікацій того часу було використання термінів, пов’язаних з ідеологічними штампами: “ширше розгортати”, “ширше запроваджувати”, “більше уваги приділяти”, “підвищувати ефективність”, “не втрачати пильності”, “озброювати”, “розпочати негайно”, “повністю виконати”, “категорично забороняється” тощо. Публікуючи матеріали педагогів сільських дошкільних закладів

журнал “Дошкільне виховання” виконував одне із завдань – “озброювати дошкільних працівників теорією і практикою комуністичного виховання, ознайомлювати їх з передовим педагогічним досвідом кращих дитячих садків і сезонних дитячих майданчиків“ [11], бо із тематики та змісту статей ми можемо говорити про тенденції розвитку сільських дошкільних закладів з точки зору їх педагогів. Ми не ставимо за мету аналізувати діяльність журналу, зазначимо лише, що питанням розвитку форм, методів, засобів роботи дошкільних закладів у сільській місцевості України на його сторінках приділялося достатньо багато уваги у різних рубриках та навіть заповнювалися шпальти цілих номерів.

Тож, пройшовши етап пізнання: від пошуку, відбору і вивчення джерел та літератури, подальші історико-педагогічних розвідок спрямуємо на реконструкції на їхній основі подій та явищ в дошкільній галузі освіти, а саме етапів розвитку та основних напрямів педагогічної роботи у дошкільних закладах сільської місцевості України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Биденко Н. И. Развитие детских дошкольных учреждений Украинской ССР в 70-е годы: Дис... канд. ист. наук : 07.00.02 / Н. И. Биденко ; Киевский ордена Ленина и ордена Октябрьской Революции государственного университета имени Т. Г. Шевченко. – К., 1987. – 180 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2007. – 1736 с. : іл.
3. Воспитание детей в дошкольных учреждениях села [Текст] : (В условиях разновозрастной группы): [Пособие / Р. С. Буре, Н. Я. Михайленко, В. К. Котырло и др.] ; Под ред. Р. А. Курбатовой. –

- М. : Просвещение, 1989. – 156,[2] с. : ил. – (Библиотека воспитателя детского сада).
4. Воспитание детей в сезонных дошкольных учреждениях [Текст] : кн. для воспитателя дет. сада / Под ред. А. Ф. Говорковой и Н. И. Кузиной. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Просвещение, 1988. – 206,[1] с., [4] л. ил. – Библиогр.: с. 204-205.
 5. Воспитание детей в сезонных дошкольных учреждениях [Текст] / под ред. А. Ф. Говорковой, Н. И. Кузиной ; [О. И. Соловьева, В. А. Калмыкова, Н. И. Кузина и др.]. - 2-е изд., испр. и доп. - М. : Просвещение, 1981. - 207 с., 4 л. ил. : ил. ; 22 см. - (Библиотека “Детский сад на селе”).
 6. Воспитание детей в сезонных дошкольных учреждениях [Текст] / сост. Н.И. Кузина], под ред. О.И. Соловьевой, А.Ф. Говорковой ; [О.И. Соловьева, Н.И. Кузина, Т.Л. Богина и др. - М. :Просвещение, 1977. - 199 с., 8 л. ил. : ил. ; 22 см. - (Библиотека “Детский сад на селе”).
 7. История советской дошкольной педагогики: Хрестоматия: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. “Дошк. Педагогика и психология” / Сост. Н. Б. Мчедлидзе и др. ; Под ред. М. Н. Колмаковой, В. И. Логиновой. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Просвещение, 1988. – 447 с.,
 8. Калмыкова В. А. Руководство общественным дошкольным воспитание в районе: Кн. для инспектора и методиста районо. – М.: Просвещение, 1988. – 192 с.
 9. Организация работы сельского детского сада: Условия организации дошк. воспитания в сел. местности / Л. В. Поздняк, А. К. Бондаренко, Л. В. Дружинина и др.; Сост. Н. А. Реуцкая, Н. А. Петрова; Под ред. Р. А. Курбатовой. – М. : Просвещение, 1988. – 240 с. : ил. – (Б-ка воспитателя дет. сада).
 10. Основы дошкольной педагогики / Под ред. А. В. Запорожца, Т. А. Марковой. – М. : Педагогика, 1980. – 272 с.

11. Пінчук Г. П. До працівників дошкільних закладів / Г. П. Пінчук // Дошкільне виховання. – 1951. – № 1. – С. 5.
12. Ростуть щасливими They grow happy / Упорядник Т. С. Журбицька. – К. : “Радянська школа”, 1983. – 70 с.
13. Сельский детский сад. Книга для воспитателя. Под ред. Р. А. Курбатовой и Т. А. Марковой. (Сост. В. А. Калмыкова.) М., Просвещение, 1973. – 383 с. с ил.
14. Слободянюк Т. Б. Становлення та розвиток професійної підготовки фахівців з дошкільного виховання в Україні (кінець ХІХ- початок ХХ-го століття) : Автореф. дис... канд. пед. наук : 13.00.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. — К., 2000. — 20 с.
15. Сухомлинська О. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. – К. : А.П.Н., 2003. – 68 с.
16. Фролова О. А. Инспектирование детского сада. Изд. 3-е, перераб. и доп. М., “Просвещение”, 1975. – 128 с.
17. Шульгин В. Н. Воспитание народных масс с точки зрения революционного пролетариата / В. Н. Шульгин // Педагогическая энциклопедия / под. ред. А. Г. Калашникова. – М. 1927. – Т. 1. – С. 474-482.